

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΛΙΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Εἰ καὶ πολλὰ μέχρι τοῦδε ἐγράφησαν καὶ πολλὰ εἰκασίαι ὑπὸ σοφῶν ἀνδρῶν περὶ τὴν ἀρχαίαν τοπογραφίαν ἀσχοληθέντων ἐξηγέθησαν περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν λιμένων τοῦ Πειραιῶς, ἐν τούτοις πολλὰ μέρη τοῦ ζητήματος τούτου μένουσιν ἔτι ἀσφαῖ καὶ σκοτεινά, οὐδὲ ἐξηκριβώθησαν ἐν τοῖς καθέκαστα, δι' ὅπερ οὐ παύονται ἐπισπώμενα τὴν προσοχὴν καὶ μελέτην πολλῶν φιλαρχαίων· καὶ τοῦτο θέλει ἐξακολουθήσει γενόμενον μέχρι τῆς ὀριστικῆς αὐτῶν λύσεως καὶ ἀκριβοῦς διαλευκάνσεως. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου καὶ ἐγὼ προαχθεὶς τολμῶ ἐνταῦθα τὸ μὲν, ἵνα ποιήσω ἀνακεφαλαίωσιν τινὰ τῶν σαφῶς ἤδη ὑπ' ἄλλων εἰρημένων καὶ ἀναντιρρήτως ἀποδεδειγμένων περὶ τῶν λιμένων τοῦ Πειραιῶς, τὸ δὲ, ἵνα ἐπιχειρήσω ἐπίλυσιν ἀμφισβητούμενων τινῶν σημείων τοῦ πολυμεροῦς τούτου ζητήματος μήπω ἐπαρκῶς διασαφηνισθέντων.

Ἡ πειραιϊκὴ χερσόνησος εἰσχωροῦσα εἰς τὸν Σαρωνικὸν κόλπον σχηματίζει καθ' ἃ ἱστορεῖ καὶ αὐτὸς ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Παιανίας τρεῖς λιμένας φυσικοὺς ἢ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν γραμματικῶν κλειστοὺς ¹⁾. Τούτων ὁ μέγιστος εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν λεγόμενος Πειραιεύς ὁ κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπὸ τῶν Φράγκων Porto-Leone, ὑπὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς Ἑθνικῆς ἡμῶν Παλιγγενεσίας Δράκος καλούμενος· μετὰ τοῦτον ἀνατολικῶς κεῖνται δύο μικρότεροι λιμένες, τὸ σημερινὸν Πασᾶ-Λιμάνι, ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων λεγόμενος Ζέα, καὶ τὸ Φανάρι ὁ λιμὴν Μουνυχία ὅπισθεν τοῦ λόφου τῆς Μουνυχίας (Καστέλλα) ὅστις πρῶτος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνφίσηται πρὸ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Πειραιῶς, μετ' οὗ κατόπιν ἀπετέλεσεν ἕνα δῆμον. Ἡ Ζέα καὶ ἡ Μουνυχία ἦσαν καθὰ καὶ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε σωζομένων ἐρειπίων γινώσκεται οἱ κατ' ἐξοχὴν πολεμικοὶ λιμένες. Ἡ μὲν Ζέα ὡς λιμὴν μεγαλύτερος περιελάμβανε 196 νεωσίοικους, ἦτοι διπλάσιον ἀριθμὸν ἢ ἡ Μουνυχία, ἥτις περιελάμβανε μόνον 82 νεωσίοικους ὡς γινώσκουμεν τοῦτο ἐξ ἐπιγραφῶν. Πρὸς δυσμὰς τοῦ στομίου τῆς Ζέας ἐν τῇ Χερσονήσῳ τῆς Ἀκτῆς ὑπάρχει μικρὸς κολπίσκος εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὁποίου ῥέει πηγὴ τις Τζερλονέρι τὴν σήμερον καλούμενη· ἐνταῦθα ἔκειτο ἡ ἀρχαία Φρεαττύς καὶ τὸ ἐν αὐτῷ φονικὸν δικαστήριον, παρ' ᾧ οἱ μὲν δικάζοντες ἐκάθηντο παρὰ τὴν παρχλίαν, ὁ δὲ κατηγορούμενος προσήρχετο ἐπὶ

1) Ἡσυχ. ἐν λέξει Ζέα Ἔχει δὲ ὁ Πειραιεύς λιμένας τρεῖς κλειστοὺς—Σχολ. Ἀριστοφ. Εἰρήν. V. 145. ὁ Πειραιεύς λιμὴν ἔχει τρεῖς πάντας κλειστοὺς.—

πλοιαρίου ὁπόθεν καὶ ἀπελογεῖτο (Παυσ. 1, 28, 11.) Ἐντὸς τοῦ μεγάλου λιμένος τοῦ Πειραιῶς διαγράφονται ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως δύο ἕτεροι μικροὶ κολπίσκοι, ὧν ὁ εἰς νοτιανατολικὸς καὶ ὁ ἕτερος βόρειος. Περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν κολπίσκων τούτων πολλὰ γινώμιναι ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογούντων ἐξηγέθησαν, ἄλλ' οὐδεμία ὀριστικῶς μέχρι τοῦ νῦν ἐπεκράτησεν. Πρῶτος ὁ Ulrich ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ «Οἱ λιμένες καὶ τὰ μακρὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν» (Ἑρμηνεύτης Φυλλάδ. Ζ'. Τομ. Α' Φεβρουαρίου 1843.) καὶ τὴν γνώμην ταύτην ἠκολούθησεν ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Wachsmuth (die Stadt Athen Alterthum σελ. 306) καὶ λοιποὶ ἐξέλαβον τὸν νοτιανατολικὸν κολπίσκον τὸν πρὸ τοῦ τελωνίου Πειραιῶς, τὸν σήμερον λεγόμενον «Σκάλα τοῦ Μανίνα» ὡς τὸν λιμένα τοῦ Κανθάρου προαγόμενοι εἰς τὴν εἰκασίαν ταύτην ἐκ τῶν σωζομένων ἐρειπίων νεωσίοικων, διότι ὁ Κανθάρος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐξίσου πολεμικὸς λιμὴν ὡς ἡ Ζέα καὶ ἡ Μουνυχία. Τὸν δὲ βόρειον κολπίσκον ὅστις ὡς ἐκ τῆς ἰλῦος ἦν φέρουσι εἰς αὐτὸν τὰ εἰσρέοντα ἐκ τῆς πεδιάδος ὕδατα κατέστη ἀβαθής, εἶκασεν ὁ Curtius ὡς τὸν κωφὸν λιμένα, πρὸς δὲ τὴν γνώμην ταύτην φαίνεται ῥέπων καὶ ὁ Wachsmuth. Ὁ Ξενοφῶν διηγέται ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς (§ 31) ὅτι ὁ Παιανίας ἐστρατοπέδευσε *ἐν τῷ Ἀλιπέδῳ* πρὸς τῷ Πειραιεῖ ἦτοι ἐν τῇ μεταξὺ τοῦ Πειραιῶς καὶ Φαλήρου ἐκτεινομένη ἰλῳδί πεδιάδι πρὸς τὸ μέρος τὸ ἐγγύτερον τοῦ Πειραιῶς, κατόπιν δὲ ἐξακολουθεῖ ὅτι *παρῇ.θεν* (ὁ Παιανίας) ἐπὶ τὸν Κωφὸν λιμένα *σκοπῶν πῇ εὐαποτειχειτότατος εἴη ὁ Πειραιεύς*. Ἐκ τῶν λόγων δὲ τούτων τοῦ Ξενοφῶντος ἀγόμενος ὁ Wachsmuth εἰκάζει ὅτι εἶνε δυνατόν ὁ βόρειος οὗτος μυχὸς τοῦ μεγάλου λιμένος νὰ εἶνε ὁ Κωφὸς λιμὴν, ἄλλ' ἐτέρωθεν ἐξ ἴσου ὡς πιθανὴν ἐπάγεται τὴν εἰκασίαν, ὅτι ὡς Κωφὸς λιμὴν δύναται νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὁ πρὸς δυσμὰς τοῦ μεγάλου λιμένος πρὸς τὰ ἔξω κείμενος κολπίσκος ὁ σήμερον καλούμενος Κρεμμυδαροῦ (Wachsmuth αὐτοῦ σελ. 309—310) Ἀλλ' ἡμεῖς φρονοῦμεν ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα Κωφὸς λιμὴν δὲν εἶνε καταλληλότερον νὰ ἐκληφθῇ ἄλλος, ἢ ὁ νοτιανατολικῶς κείμενος ἐσώτερος μυχὸς τοῦ μεγάλου λιμένος τοῦ Πειραιῶς ὁ νῦν Σκάλα τοῦ Μανίνα καλούμενος, ἔνθα σήμερον τὸ Τελωνεῖον, πρὸς ὃν φαίνεται πιθανώτερον νὰ νοήσωμεν παρευόμενον τὸν βασιλέα τῆς Σπάρτης Παιανίαν, ὡς διηγέται ὁ Ξενοφῶν, ἵνα ἀποκλείσῃ τοὺς Ἀθηναίους. Ὁ Leake ἐκλαβὼν ὡσαύτως τὴν Κρεμμυδαροῦ ὡς κωφὸν λιμένα ἀπεμάκρυνε τὸν βασιλέα τῶν Σπαρτιατῶν πολὺ πέραν τοῦ δέοντος τοῦ σημείου τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ. Τῷ ὄντι ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ Θρασύβουλος κατέχευε τὴν μετὰ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ Μουνυχίαν καὶ οὐχὶ

τὸν Πειραιᾶ κυρίως λεγόμενον, οὗτινος τὰ τεῖχη πρὸ ὀλίγων μηνῶν ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου κατηδαφίσθησαν, δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀπεμακρύνθησαν μέχρι Κρεμμυδαρούς ὅπως περιζώσῃσι κάλλιον τὴν Μουνυχίαν. Ἡ παρακολουθήσασα δὲ πρώτη ἀψιμαχία καθ' ἣν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Θρασυβούλου κατεδιώχθησαν μέχρι τοῦ Πειραιικοῦ Θεάτρου ἐγένετο σχεδὸν ἐν τὸς τῶν ὁδῶν τοῦ Κυρίως Πειραιῶς, διότι ἀκριβῶς τοῦτο ἦτο τὸ σχέδιον τοῦ Θρασυβούλου νὰ προσελκύσῃ τοὺς Λακεδαιμονίους ἐντὸς τοῦ Πειραιῶς ἵνα καταπονήσῃ αὐτοὺς διὰ τῶν ψιλῶν, ὅπερ καὶ ἐπέτυχε κατ' ἀρχάς καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἠναγκάσθησαν νὰ φύγῃσιν ἐνώπιον τῶν τοξοτῶν καὶ σφενδονητῶν, ὅταν ὁμῶς ἐν τῷ ἀναπεπταμένῳ πεδίῳ ἐπανελήφθη πάλιν ἡ μάχη ὀπλιτῶν πρὸς ὀπλίτας τότε ἡττήθησαν ὡς εἰκὸς οἱ περὶ τὸν Θρασύβουλον. Κωφὸς ἄρα λιμὴν δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ἄλλος, ἢ ὃν ἀνωτέρω ὑπεδείξαμεν, ἄλλως τοῦτο σημαίνει ἐν παθητικῇ σημασίᾳ καὶ ἡ λέξις κωφὸς μὴ ἀκουόμενος ἥτοι ἥρεμος, ἡσυχος, δηλῶν ἀπόλυτον γαλήνην τῆς θαλάσσης, ἥτις ἐνταῦθα πράγματι ἐπικρατεῖ, εἰς τὴν τοποθεσίαν λοιπὸν τοῦ λιμένος τοῦτου συμφωνοῦμεν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Δραγάτση ὅστις ἐν τῇ δημοσιευθείσῃ διατριβῇ «Τὰ θέατρα τοῦ Πειραιῶς καὶ ὁ Κωφὸς λιμὴν» μετὰ πολλῶν πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ὀρίζει ὠσαύτως ὡς Κωφὸν λιμένα τὸν ἄνω διαγραφέντα μυχὸν τοῦ Πειραιῶς. Ἀφοῦ τὸν Κωφὸν λιμένα ἐτοποθετήσαμεν εἰς τὴν ἀνωτέρω εἰρηται θέσιν, γεννᾶται ἐντεῦθεν τὸ ζήτημα ποῖος εἶνε ὁ βόρειος ἐν τῷ μεγάλῳ λιμένι κολπίσκος. Τοῦτον θεωροῦμεν ἀποδεχόμενοι καθ' ὅλα τὴν εἰκασίαν τοῦ Ulrich ὡς τὸν λιμένα τῶν Ἀλῶν ὡς ἐγγύτατα τῷ Ἀλιπέδῳ κείμενον. Περὶ αὐτοῦ φέρεται ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος μετὰ τὴν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους μάχην τῶν Ἀθηναίων ὅτι *ἔπειτα δὲ οἱ μὲν ἐξεώσθησαν εἰς τὸν ἐν ταῖς Ἀλαῖς πηλόν, οἱ δὲ ἐνέκλιον* (§ 34.) Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν δύο τούτων λιμένων ἔρχεται τὸ ζήτημα τοῦ λιμένος Κανθάρου. Ὡς φαίνεται ἐν τῷ Γερμανικῷ χάρτῃ τῆς Ἀττικῆς τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ Curtius καὶ Kaupert ὡς λιμὴν τοῦ Κανθάρου τίθεται ἐν αὐτῷ ὁ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι μυχὸς τοῦ μεγάλου λιμένος Πειραιῶς, ὃν ἀνωτέρω ὥρισamen ὡς τὸν Κωφὸν λιμένα. Τὴν ὑπαρξίν τοῦ λιμένος Κανθάρου γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Σχολ. τοῦ Ἀριστοφάνους, ὅστις ἀναφέρει τὰ ἐξῆς:

Ἐχει δὲ ὁ Πειραιεὺς λιμένας τρεῖς πάντας κλειστοὺς, ὧν ὁ μὲν ἐστὶν ὁ Κανθάρου λιμὴν καλούμενος, ἐν ᾧ τὰ νεώρια ἐξήκοντα· εἴτα τὸ Ἀφροδισιον, εἴτα κύκλῳ τοῦ λιμένος στοαὶ πέντε.

Τὸ χωρίον ὡς φέρεται ἐν τοῖς χειρογρά-

φοις εἶνε προφανῶς παρεφθαρμένον, ἀναντιρρήτως δ' ἐντεῦθεν εἰκάζεται ὅτι ἐξέπεσαν ἐκ τοῦ κειμένου λέξεις τινές τοῦτο παρετήρησαν λίαν ὀρθῶς ὁ Ulrich καὶ ὁ Müller, τῇ γνώμῃ δὲ τούτων συντάσσεται καὶ ὁ Wachsmuth, διότι ὡς φέρεται ἐν τῷ κειμένῳ ἂν μὴ ἄλλο εἶνε ἀδύνατον νὰ ἐκλάβωμεν ὡς τρίτον λιμένα τὸ τρίτον μέρος τοῦ ἀπωτέρω χωρίου, *εἴτα κύκλῳ τοῦ λιμένος στοαὶ πέντε* ὅπως δὲ τὸν Κανθάρου λιμένα, δι' οὗ ἄρχεται τῆς περιγραφῆς τὸ ἄνω μνημονευθὲν σχόλιον, εἶνε ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸν κύριον λιμένα τοῦ Πειραιῶς, οὕτω τοὺς λοιποὺς δύο κλειστοὺς λιμένας εἶνε ἀναπόφρευκτον νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἀναφερομένους ὡς τὸν λιμένα τῆς Ζέας καὶ Μουνυχίας. Κατὰ τὴν εἰκασίαν λοιπὸν ταύτην τὸ χωρίον τοῦτο συμπληροῦται ὑπὸ τοῦ Ulrich ὡς ἐξῆς· εἰς μὲν [ὁ μέγιστος λιμὴν ἔνθα ἐν δεξιᾷ πρῶτον] ὁ Κανθάρου λιμὴν, ἄλλ' ὀρθοτέρων ταύτης συμπλήρωσιν ποιεῖται ὁ Wachsmuth ὡς ἐξῆς, [εἰς μὲν ἐστὶν ὁ μέγας λιμὴν (ἢ ὁ μέγιστος λιμὴν) ἔνθα ἐν δεξιᾷ πρῶτος ἐστὶν] ὁ Κανθάρου λιμὴν. Εἰ καὶ ἡ διόρθωσις αὕτη ἦν ποιεῖται ὁ Wachsmuth δὲν ἀντίκειται τῇ εἰκασίᾳ ἣν ἡμεῖς ποιοῦμεθα περὶ τοῦ λιμένος τοῦ Κανθάρου θεωροῦντες ὡς τοιοῦτον τὸν πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸ τοῦ στομίου τοῦ μεγάλου λιμένος ἐξώτερον λιμενίσκον τὸν νῦν Κρεμμυδαροῦ καλούμενον, τί κωλύει ἐν τούτοις ἂν τὸ ἄνω μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Σχολιαστοῦ τὸ ἱκανὰ πράγματα τοῖς ἀρχαιολογοῦσι παρασχὼν συμπληρώσωμεν ὡς ἐξῆς· εἰς μὲν ἐστὶν [ὁ μέγας λιμὴν, ἔνθα ἐν ἀριστερᾷ πρῶτος ἐστὶ] ὁ Κανθάρου λιμὴν. Κατὰ τὴν συμπλήρωσιν ταύτην τοποθετεῖται φυσικώτατα καὶ ὁ λιμὴν τοῦ Κανθάρου καὶ λύεται πιθανῶς καὶ τὸ δυσχερὲς τοῦτο ζήτημα· ἀναφέρεται γεωγραφικῶς πρῶτος ὁ λιμὴν τοῦ Κανθάρου ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ ὡς κείμενος ἀριστερόθεν τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάλου λιμένος καὶ ἀποτελῶν ἐξωτέρω ἰδιαίτερον τρόπον τινὰ λιμενίσκον. Ἐκ δὲ τῶν σωζομένων μέχρι τοῦ νῦν ἐρείπιων ἐξάγεται προφανῶς ὅτι οὗτος ἦν ἐκ τῶν πολεμικῶν λιμένων τοῦ Πειραιῶς ὡς ἀναφέρει καὶ ὁ Σχολιαστὴς *Κανθάρου λιμὴν ἐνῶ τὰ νεώρια ἐξήκοντα*· περιλαμβανόμενος εἰς τὸ σύστημα τῶν θαλασσίων καὶ χερσαίων ὀχυρώσεων.

Οὕτω κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην ὀρίζεται πιθανώτατα ἡ τοποθεσία τῶν λιμένων τοῦ Πειραιῶς καὶ ἐπιλύεται μετὰ τῆς δυνατῆς ἀκριβείας καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα τὸ δυσχερὲς τοῦτο ζήτημα, οὗ κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἐμῶν δυνάμεων ἐπεχείρησα τὴν λύσιν.

Ἀθήνησι.

Π. ΚΑΣΤΡΩΜΕΝΟΣ.

Ἐφορος τῶν ἀρχαιοτήτων.